

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
«ХАРКІВСЬКИЙ ПОЛІТЕХНІЧНИЙ ІНСТИТУТ»

КАМЧАТНИЙ ВАЛЕРІЙ ГРИГОРОВИЧ

УДК 929Осипов:930:54“18/19”

**НАУКОВО – ОСВІТНІЙ ДОРОБОК
ПРОФЕСОРА І. П. ОСИПОВА (1855 – 1918 РР.) В ГАЛУЗІ ХІМІЇ**

Спеціальність 07.00.07 – історія науки і техніки

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Харків – 2015

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії науки і техніки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник: доктор історичних наук, професор
Скляр Володимир Миколайович,
Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»,
завідувач кафедри історії науки і техніки

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор
Коцур Надія Іванівна,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний
педагогічний університет імені Григорія
Сковороди»,
завідувач кафедри медико-біологічних дисциплін і
валеології

кандидат історичних наук, доцент
Голікова Олена Михайлівна,
Харківський національний аграрний університет
імені В. В. Докучаєва,
доцент кафедри історичних, соціальних і
правових дисциплін

Захист відбудеться 01 липня 2015 р. о 12⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 64.050.16 Національному технічному університеті «Харківський політехнічний інститут» за адресою: 61002, м. Харків, вул. Фрунзе, 21, навчальний корпус У1, ауд. 701.

З дисертацією можна ознайомитися в Науково-технічній бібліотеці Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут» за адресою: 61002, м. Харків, вул. Фрунзе, 21.

Автореферат розісланий «28» травня 2015 р.

Вчений секретар

спеціалізованої вченої ради

М. В. Гутник

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Сучасний етап розвитку наукових досліджень у галузі історії науки і техніки передбачає зосередження уваги не лише на історії нових теорій та технічних винаходів, а й на вивченні наукових біографій учених, які активно діяли в науковому просторі. Особливо цікавою в цьому аспекті є друга половина XIX – початок XX ст. Цей період історії став надзвичайно багатим на особистості видатних учених, зокрема у галузі хімії. Серед них гідне місце належить Івану Павловичу Осипову (1855–1918 рр.) – видатному вітчизняному вченому-хіміку та викладачу, заслуженому професору, директору (з 1917 р. – ректору) Харківського технологічного інституту в 1915 – 1918 рр., активному громадському діячу.

І. П. Осипов був фахівцем у відділах теоретичної, неорганічної, органічної, фізичної (зокрема, термохімії та хімії розчинів), аналітичної хімії, а також у історії хімічної науки. Це стало основою високого рівня викладання хімічних дисциплін та сприяло підготовці високоосвічених науковців, інженерно-технічних та медичних спеціалістів для потреб країни. Наукова спадщина вченого, окрім магістерської та докторської дисертацій, нараховує понад 210 праць, підручників, повідомлень, рецензій, редагувань тощо.

І. П. Осипов 27 років поспіль очолював Товариство фізико-хімічних наук при Харківському університеті (до 1893 р. – фізико-хімічної секції Товариства дослідних наук Харківського університету). Він став одним із співorganizаторів та першим директором Харківського жіночого політехнічного інституту.

Все це зумовлює надзвичайний інтерес до непересічної особистості, якою був І. П. Осипов. Між тим, його науково-освітні досягнення сьогодні досліджені фрагментарно. Звідси впливає доцільність всебічного вивчення внеску вченого в розвиток вітчизняної хімічної науки, багатогранної викладацької, організаційної та громадської діяльності, що визначило напрям дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано на кафедрі історії науки і техніки НТУ «ХПІ» в межах плану науково-дослідних робіт за пошуковою темою «Науковий доробок провідних учених та інноваційні досягнення наукових шкіл НТУ «ХПІ» (протокол № 11 від 01.07.2013 р.) та пов'язане з науковою темою «Проблеми краєзнавства та пам'яткознавства Слобожанщини» (№ ДР 012U004969) Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, в яких здобувач був виконавцем окремих етапів.

Мета та задачі дослідження. *Мета дисертаційної роботи* полягає у комплексному вивченні, узагальненні, систематизації та висвітленні життєвого шляху, наукової, освітньої, організаційної та громадської діяльності І. П. Осипова; розкритті значущості творчого доробку вченого для розвитку хімії наприкінці XIX – початку XX століття.

Для досягнення поставленої мети визначено наступні задачі:
– з'ясувати стан дослідження та джерельної бази проблеми;

– висвітлити основні чинники формування світогляду та біографію І. П. Осипова; розкрити її малодосліджені сторінки, зокрема, організаційну діяльність ученого в Харківському технологічному інституті; запропонувати та обґрунтувати періодизацію життєвого шляху науковця;

– опрацювати та узагальнити науково-освітню спадщину вченого, показати її значення для розвитку окремих відділів хімічної науки, зокрема теоретичної, неорганічної; органічної; фізичної; аналітичної хімії; поліпшення викладання хімії для майбутніх медиків; історії хімії; підготовки фахових спеціалістів-технологів; скласти уточнений та найбільш повний перелік творчої спадщини вченого, включаючи бібліографію його праць;

– показати багатогранну громадську діяльність І. П. Осипова, зокрема на посаді голови Товариства фізико-хімічних наук при Харківському університеті; визначити його участь в організації жіночої освіти, передусім у створенні Харківського жіночого політехнічного інституту;

– встановити імена найбільш талановитих учнів та послідовників І. П. Осипова, які продовжили його наукову справу та висвітлити їхні основні досягнення; з'ясувати роль вченого у формуванні їх як майбутніх науковців та освітян.

Об'єктом дослідження є процес розвитку хімічної науки наприкінці XIX – на початку XX ст. на теренах України.

Предмет дослідження – науково-освітня діяльність І. П. Осипова у галузі хімічної науки наприкінці XIX – на початку XX ст.

Хронологічні межі дослідження визначаються роками життя І. П. Осипова з 1855 р. до 1918 р.; аналіз його перших наукових пошуків та подальшої науково-освітньої, організаційної та громадської діяльності охоплює період із 1873 р. до 1918 р. При висвітленні окремих аспектів у дисертаційній роботі мали місце вихід за вказані межі дослідження та звернення до попередніх та наступних років. Такий підхід обґрунтований необхідністю показати історичні умови, що вплинули на формування наукового вибору І. П. Осипова, а також висвітлити позитивні результати його науково-освітньої діяльності на прикладі його учнів та послідовників.

Територіальні межі дослідження охоплюють м. Харків, де народився та прожив своє життя І. П. Осипов, а також знаходилися навчальні заклади, освітні установи та наукові товариства, в яких працював учений.

Методи досліджень. Дисертаційна робота ґрунтується на загальнонаукових принципах історичної об'єктивності (достовірності), наступності, наукового розуміння історичного процесу, а також на застосуванні комплексу як загальнонаукових, так і спеціальних історичних методів. Серед них методи : періодизації, що став у нагоді для виокремлення етапів життєвого шляху І. П. Осипова; внутрішньої критики – для джерелознавчого аналізу документів; порівняльного, логічного і системного аналізу – для визначення місця і ролі наукового внеску вченого в розвиток хімічної науки, біографічний – для формування найбільш повної біографії вченого.

Наукова новизна отриманих результатів:

– робота стала першою в українській історичній науці спробою всеохоплюючого дослідження життєвого шляху та науково-освітнього доробку І. П. Осипова в різних відділах хімії; внеском у подальший розвиток біографістики як важливого напрямку наукової роботи з відтворення життєвого шляху та наукової діяльності вітчизняних учених у галузі хімії; проведено ґрунтовний історіографічний аналіз, запроваджено до наукового обігу нові матеріали з архівних та музейних джерел, що сприяло більш повному розкриттю заявленої теми;

– вперше найбільш повно висвітлено біографію, запропоновано та обґрунтовано періодизацію життєвого шляху І. П. Осипова; оприлюднено маловідомі науковій громадськості факти із його життєпису: організаційна діяльність на посаді директора (ректора) Харківського технологічного інституту в роки Першої світової війни та участь у вирішенні питань військової тематики; економічний стан ХТІ за часів його керівництва; оцінка діяльності вченого державою;

– опрацьовано та узагальнено науково-освітній доробок І. П. Осипова, що дало можливість поглибити знання щодо його особистого внеску в розвиток та викладання окремих відділів хімічної науки, зокрема – теоретичної, неорганічної, органічної, фізичної, аналітичної хімії, а також у історію хімії; дослідження історії вищої школи, зокрема хімічної науки в Харківському університеті; рецензування студентських дослідницьких робіт і наукових дисертацій; підготовку науковців та інженерно-технічних фахівців для потреб країни; участі вченого у наукових з'їздах; авторських розробок та особливостей викладання хімічних дисциплін студентам – майбутнім медикам; удосконалено та складено найбільш повний перелік творчої спадщини вченого, включаючи бібліографію його наукових праць; здійснено наукометричний аналіз, результати якого представлено у авторській таблиці;

– більш повно показано масштабну громадську та просвітницьку діяльність І. П. Осипова, зокрема на посаді голови Товариства фізико-хімічних наук при Харківському університеті; вперше окреслено вирішальну роль вченого у створенні Харківського жіночого політехнічного інституту;

– вперше узагальнено біографічні відомості щодо плеяди учнів та послідовників І. П. Осипова, які продовжили його наукову та викладацьку справу та з'ясовано роль вченого у їхньому формуванні як майбутніх науковців.

Практичне значення отриманих результатів. Оцінка багатогранної науково-освітньої діяльності І. П. Осипова дає можливість розширити існуючі відомості щодо розвитку вітчизняної хімічної науки наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Матеріали дослідження, зокрема конкретні факти, висновки та узагальнення, можуть бути корисними: для майбутніх наукових пошуків, а саме при підготовці монографій, енциклопедій, довідкових видань, біографій учених, тощо; для навчальної роботи, при підготовці лекційних курсів та навчальних посібників із історії хімії та її окремих розділів, історії розвитку вітчизняної науки і освіти, в першу чергу – історії Харківського університету

ім. В. Н. Каразіна, НТУ «ХПІ» та Харківського національного медичного університету; у музейній та бібліотечній справі.

Матеріали дисертації використовуються у викладанні навчального курсу «Історія науки і техніки» для студентів усіх спеціальностей та навчальних курсів «Загальна та неорганічна хімія», «Фізична хімія» для студентів факультетів хімічного профілю НТУ «ХПІ». Результати дисертаційного дослідження також впроваджено в діяльність музею історії НТУ «ХПІ». За ініціативи здобувача масив праць, що розміщено на сайтах Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна та Науково-технічної бібліотеки Національного технічного університету «Харківський політехнічний інститут», розширено та доповнено електронними версіями робіт та автографів І. П. Осипова, бібліографією його праць.

Особистий внесок дисертанта. Наведені в дисертаційній роботі наукові результати та положення отримані здобувачем особисто. До них належать: проведення основного обсягу пошукової роботи; обробка, узагальнення та систематизування матеріалів; формулювання наукових положень і висновків.

Апробація результатів дисертації. Основні положення і висновки дисертації доповідалися і обговорювалися на Міжнародній науково-теоретичній конференції «Україна і світ: гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес» (Харків, 2014 р.), XXII Міжнародній науково-практичній конференції «Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я» (Харків, 2014 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Духовно-моральні основи та відповідальність особистості у долі людської цивілізації» (Харків, 2014 р.), VII Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми соціально-економічного розвитку підприємств» (Харків, 2014 р.), XXXII Міжнародній краєзнавчій конференції молодих учених, присвяченій 210-річчю Харківського університету «Наука і освіта в краєзнавчому вимірі» (Харків, 2014 р.), Міжнародній науковій конференції «Культурно-інтелектуальна складова цивілізаційного поступу українства» (Київ, 2014 р.), 13-й Всеукраїнській науковій конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (Коростень, 2014 р.).

Публікації. Основні положення та результати дослідження викладені в 11 публікаціях здобувача. Усі вони одноосібні. Серед них: 4 статті у фахових наукових виданнях України, 1 – у фаховому електронному виданні України, 1 – у закордонному періодичному фаховому виданні, 5 публікацій – у матеріалах конференцій.

Структура і обсяг дисертації. Дисертаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дисертації становить 268 сторінок; з них основний текст на 168 сторінках; список використаних джерел та літератури із 404 найменувань на 60 сторінках; 7 додатків на 40 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність дисертації, сформульовано її мету і задачі, визначено об'єкт, предмет і методи дослідження, наукову новизну та практичну значущість роботи.

У **першому розділі** «*Історіографія проблеми, джерельна база та методологія дослідження*» проведено історіографічний аналіз наукової літератури, охарактеризовано джерельну базу та методологію.

У **підрозділі 1.1.** «*Історіографічний аналіз наукової літератури*» використано хронологічний підхід, який дав можливість поділити весь історіографічний процес дослідження на три періоди. Перший період охоплює видання, які вийшли за життя І. П. Осипова (до листопада 1918 р.), що майже збігається із часом дорадянської доби. Другий період склали праці радянського періоду. До третього періоду віднесено дослідження пострадянського часу.

У свою чергу, історіографічні праці кожного з періодів поділено на дві групи. До першої групи увійшли наукові роботи загального характеру, у тому числі ювілейні видання, монографії, дисертації, що серед іншого містять окремі відомості про І. П. Осипова. Другу групу склали спеціальні праці, які безпосередньо присвячені вченому, а також біографічні статті про І. П. Осипова в енциклопедіях, біографічних збірниках тощо.

Основу матеріалів першої групи дорадянського періоду склали ювілейні історичні роботи, що були опубліковані у зв'язку з відзначенням у 1905 р. 100-річчя Харківського університету¹. У цих виданнях узагальнено матеріал щодо багатогранної наукової, викладацької та громадської діяльності університетських професорів та викладачів, зокрема в галузі хімії. Зазначені монографії стали першими науковими працями, які містили відомості про наукову та освітню діяльність І. П. Осипова. Особлива цінність окремих робіт із цієї групи полягає в тому, що вчений брав безпосередню участь у їхньому редагуванні, а також у написанні окремих статей. Тому вони увійшли також і до джерельної бази дисертаційного дослідження як невід'ємна частина творчої спадщини вченого.

За життя вченого спеціальних наукових робіт, присвячених йому, не з'явилося, що стало на заваді формування повноцінної другої групи історіографічних робіт дорадянського періоду. Окрім автобіографічного нарису І. П. Осипова, що містився в одному з вищезгаданих видань, про науковця вийшла стисла енциклопедична стаття².

¹Багалея Д. И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Д. И. Багалея, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. – Харьков: Тип. фирмы «Адольф Дарре», 1906. – 339, XIV с.; Физико-математический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования. (1805–1905) / Под ред. проф. И. П. Осипова и проф. Д. И. Багалея. – Харьков: Тип. фирмы «Адольф Дарре», 1908. – Репринтное издание. – Вступ. статья Т. Г. Павловой. – Харьков: «Издательство САГА», 2008. – 42, VI, 357, 248, XIV, 18 с портр., 36 с.; Учёные общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета (1805–1905). – Харьков: Типо-Литография М. Зильберберг и С-вья, 1911. – 282 с.; Медицинский факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / [под ред. проф. И. П. Скворцова, Д. И. Багалея]. – Харьков: Типография «Печатное дело кн. И. Н. Гагарина», 1905. – 785 с.

²Осипов (Иван Павлович) / Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона. – Том XXII. – Санкт-Петербург: Типолитогр. И. А. Эфрона, 1897. – С. 275–276.

Радянська історіографія довгий час незаслужено обходила своєю увагою постать І. П. Осипова. Проведений аналіз численних наукових праць, присвячених питанням історії хімії, розвитку наукових та вищих навчальних закладів Російської імперії у дорадянський період, підтвердив це.

Авторство переважної кількості праць радянської доби, в яких розглянуто наукову, викладацьку та громадську діяльність І. П. Осипова, належить науковцям Харківського університету. Зокрема, в 50-ті роки ХХ ст. вийшли праці Л. М. Андреасова, М. А. Измайлова, М. П. Комаря, Є. С. Хотинського та інших авторів³, а також ювілейні монографії, присвячені 150-річчю та 175-річчю університету. Ці роботи містять аналіз наукових досягнень ученого у різних відділах хімічної науки. Серед праць радянського періоду вирізняються роботи С. М. Кузьменка та Л. М. Андреасова⁴. Останнє дослідження є найбільш цінним завдяки наявності власних спогадів автора про зустрічі із І. П. Осиповим.

Із наукової літератури загального характеру пострадянського періоду слід виділити дві фундаментальні розвідки, що присвячені дослідженням українських учених, а саме працю В. І. Онопрієнка та колективну монографію Ю. В. Павленко, С. П. Рудої, С. А. Хорошевої та Ю. О. Храмова⁵. У останній роботі, чи не вперше за добу незалежності, здійснено масштабний огляд наукових досягнень наших співвітчизників у сфері природознавчих наук, у тому числі й І. П. Осипова.

Звернення до постаті І. П. Осипова знайшло відображення в довідковому виданні авторського колективу вчених Харківського державного політехнічного

³ Андреасов Л. М. Деятельность Физико-химического общества при Харьковском университете (1872–1915) / Л. М. Андреасов / Из истории отечественной химии. Роль ученых Харьковского университета в развитии химической науки. – Харьков : Изд. ХГУ, 1952. – С. 225–281.; Хотинский Е. С., Давыдов А. Т., Корниенко В. П., Левицкий И. Я. Химический факультет Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. Его предистория, возникновение и развитие / Е. С. Хотинский, А. Т. Давыдов, В. П. Корниенко, И. Я. Левицкий // Труды химического факультета и научно-исследовательского института химии Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. Т. 13. – Ученые записки Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. Том LVIII. – Харьков : Изд. ХГУ, 1955. – С. 7–43.; Хотинский Е. С., Красовицкий Б. М. Органическая химия в Харьковском университете со дня его основания / Е. С. Хотинский, Б. М. Красовицкий // Труды химического факультета и научно-исследовательского института химии Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. Т. 13. – Ученые записки Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. Том LVIII. – Харьков : Изд. ХГУ, 1955. – С. 59–86.; Комарь Н. П. История аналитической химии в Харьковском университете / Н. П. Комарь // Труды химического факультета и научно-исследовательского института химии Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. Т. 13. – Ученые записки Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. Том LVIII. – Харьков : Изд. ХГУ, 1955. – С. 87–112.; Измайлов Н. А. Развитие физической химии в Харьковском университете за 150 лет его существования / Н. А. Измайлов // Труды химического факультета и научно-исследовательского института химии Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. Т. 13. – Ученые записки Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. Том LVIII. – Харьков : Изд. ХГУ, 1955. – С. 113–146.

⁴ Кузьменко С. Н. И. П. Осипов – ученый и общественник (К 30-летию со дня смерти) / С. Н. Кузьменко // Сообщения о научных трудах членов Всесоюзного химического отделения им. Д. И. Менделеева. – Вып. 3. – 1949. – С. 59–60.; Кузьменко С. Н. Иван Павлович Осипов / С. Н. Кузьменко // Сообщения о научных трудах членов Всесоюзного химического отделения им. Д. И. Менделеева. – Вып. 3. – 1951. – С. 38–43.; Андреасов Л. М. Жизнь и деятельность профессора И. П. Осипова / Л. М. Андреасов // Труды научно-исследовательского института химии и химического факультета Харьковского государственного университета им. А. М. Горького. – Харьков : Изд. ХГУ, 1954. – Т. 11. – С. 261–265.

⁵ Онопрієнко В. І. Історія української науки ХІХ–ХХ століть / В. І. Онопрієнко. – Київ : Либідь, 1998. – 304 с.; Природознавство в Україні до початку ХХ століття в історичному, культурному та освітянському контекстах / Ю. В. Павленко, С. П. Руда, С. А. Хорошева, Ю. О. Храмов. – Київ : Академперіодика, 2001. – 420 с.

інституту на чолі із ректором Ю. Т. Костенком; ювілейній монографії за редагуванням ректора Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна В. С. Бакірова та праці колективу істориків цього навчального закладу В. В. Кравченка, С. І. Посохова, С. О. Наумова, С. М. Куделка⁶. Серед робіт цієї групи привертає увагу дослідження М. О. Мchedлов-Петросяна⁷. Розкриваючи у своїй роботі ретроспективу розвитку наукових досліджень та викладання хімії в університеті, автор акцентував увагу на безпосередню причетність І. П. Осипова до зародження хімічного факультету, окреслив наукові досягнення вченого, його роль у діяльності Товариства фізико-хімічних наук при Харківському університеті. Внеском у дослідження спадку І. П. Осипова стали монографія за авторства А. Я. Циганенка, Л. Т. Малої, В. І. Грищенко та праця за редагування Г. О. Сирової, які висвітлили внесок професора у хімічну підготовку майбутніх медиків⁸. Данину уваги до постаті І. П. Осипова продемонстрували два ювілейних історичних видання, підготовлених до 125-річного ювілею НТУ «ХП», зокрема монографія авторського колективу на чолі із В. І. Ніколаєнком та праця ректора НТУ «ХП» Л. Л. Товажнянського⁹.

Із спеціальних наукових праць пострадянського періоду виділено роботи М. О. Мchedлов-Петросяна та О. А. Козодавлева¹⁰.

Слід зазначити, що висвітлення діяльності вченого у всіх згаданих роботах носить фрагментарний характер. Аналіз історіографічної літератури дав підстави для висновку про необхідність проведення комплексного дослідження науково-освітньої та громадської діяльності професора І. П. Осипова, більш повного розкриття його біографії та виправлення неточностей, що мали місце в окремих працях попередників.

У підрозділі 1.2. *«Джерельна база дослідження»* здійснено аналіз та класифікацію джерел, які поділено на дві групи, а саме – опубліковані матеріали та матеріали архівних та музейних фондів. У свою чергу матеріали кожної із груп розподілено на окремі підгрупи. Для формування першої групи

⁶Харьковский политехнический : учёные и педагоги / Ю. Т. Костенко, В. В. Морозов, В. И. Николаенко и др. – Харьков : Прапор, 1999. – 352 с.; Харьковський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років / [В. С. Бакіров, В. М. Духопельников, Б. П. Зайцев та ін.]. – Харьков : Фолио, 2004. – 750 с.; Харьковський університет – рідному місту / В. В. Кравченко, С. І. Посохов, С. О. Наумов, С. М. Куделко та інш. – Харьков : НМЦ «СД», 2004. – 200 с.

⁷Мchedлов-Петросян Н. О. Химия в Харьковском университете / Н. О. Мchedлов-Петросян // Вісник ХНУ. – 2004. – № 626. – Вип. 11(34). – С. 7–34.

⁸Історія Харківського державного медичного університету. 200 років. / [А. Я. Циганенко, Л. Т. Малая, В. І. Грищенко, та ін.]. – Харьков : ВПЦ «Контраст», 2005. – 752 с.; Сторінки історії кафедри медичної та біонеорганічної хімії Харківського національного медичного університету / під ред. Г. О. Сирової – Харьков : ТОВ «Едена», 2010. – 164 с.

⁹Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут». Історія розвитку. 1885–2010 / [В. І. Ніколаєнко та ін.]. – Харьков : НТУ «ХП», 2010. – 408 с.; Тovaжнянский Л. Л. «Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт» / Л. Л. Тovaжнянский. – Нац. техн. ун-т «ХПИ» – Харьков, 2010. – 300 с.

¹⁰Мchedлов-Петросян Н. О. Иван Павлович Осипов (к 150-летию со дня рождения) / Н. О. Мchedлов-Петросян // Вісник ХНУ. – Хімія. – Вип. № 669. – 2005. – С. 220–222.; Козодавлев О. А. Отдавший жизнь за институт : Осипов Иван Павлович (1855 – 1918) / О. А. Козодавлев // Служение отечеству и долгу : Очерки о жизни и деятельности ректоров харьковских вузов (1805–2004 годы) / Народная украинская академия. Под общ. ред. В. И. Астаховой, Е. В. Астаховой. – Харьков : Изд-во НУА : Золотые страницы, 2004. – С. 239–240.

опублікованих матеріалів використано фонди Центральної наукової бібліотеки Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, Науково-технічної бібліотеки НТУ «ХП», Харківської державної наукової бібліотеки ім. В. Г. Короленка. У першій групі опублікованих матеріалів виокремлено чотири підгрупи. Найбільш важливою стала перша підгрупа опублікованих джерел, до якої увійшла різнопланова наукова спадщина авторства вченого. За своїм характером усі його науково-освітні напрацювання поділено на наступні складові: а) наукові дисертації; б) наукові праці, реферати, доповіді, промови, лекції, повідомлення, демонстрації, а також біографічні праці, доповіді, повідомлення; в) підручники, навчальні посібники, конспекти; г) редактовані ювілейні та науково-популярні видання; д) переклади та редактовані переклади; е) відгуки та рецензії на дисертації та студентські наукові праці; є) некрологічні статті та повідомлення; є) листи та телеграми (вітальні, некрологічні); ж) рапорти, офіційні доповіді вченого та офіційних органів (комісій тощо) за його участю. Завдяки цим працям здобувачу вдалося проаналізувати науковий внесок професора у відділі хімії та у історію хімії, оцінити світоглядну позицію вченого.

До другої підгрупи першої групи віднесено офіційні видання двох навчальних закладів, а саме – «Записки Харьковского Императорского Университета» та «Известия Харьковского Технологического Института Императора Александра III», а також офіційний список осіб, по відомству Міністерства народної освіти станом на 1917 р. Зміст матеріалів другої підгрупи значною мірою допоміг узагальнити науково-освітню та організаційну діяльність вченого. Третю підгрупу опублікованих джерел склали офіційні видання двох наукових товариств, а саме праці Товариства фізико-хімічних наук при Харківському університеті (до 1893 р. – фізико-хімічної секції Товариства дослідних наук при Харківському університеті) та «Журналы Русского Физико-химического общества». До четвертої підгрупи увійшли матеріали періодичних видань, зокрема часопису «Известия Южно-Русского общества технологов». Не виокремлюючи самостійної підгрупи, до першої групи долучено наукову працю вченого-хіміка С. Танатара, який свого часу, при житті І. П. Осипова, побіжно дав оцінку науковим підходам вченого.

Матеріали другої групи склали архівні документи (перша підгрупа), а також музейні експонати (друга підгрупа). Загалом використано документи 75 справ із фондів чотирьох архівів. Зокрема, залучено матеріали Державного архіву Харківської області (фонд 770 Харківського технологічного інституту, фонд Р-1682 Харківського політехнічного інституту та фонд 772 Харківського жіночого політехнічного інституту). Проаналізовано матеріали архівів НТУ «ХП», Харківського національного медичного університету та Центрального державного історичного архіву України, м. Київ. Використано також експонати музею історії НТУ «ХП». Зібрана достатньо репрезентативна, багатоманітна джерельна база дозволила найбільш повно і достовірно провести історичну реконструкцію науково-освітньої діяльності професора І. П. Осипова.

У підрозділі 1.3. «*Методологія наукового пошуку*» висвітлено методику дослідження, що базується на загальнонаукових принципах історичної

об'єктивності (достовірності), наступності, наукового розуміння історичного процесу та включає як загальнонаукові, так і спеціальні історичні методи.

У дисертаційному дослідженні застосовано низку конкретних методів: періодизації – для виокремлення етапів життєвого шляху І. П. Осипова; внутрішньої критики – для джерелознавчого аналізу документів; порівняльного та логічного і системного аналізу – для визначення місця і ролі наукового внеску вченого у розвиток хімічної науки, біографічний – для формування найбільш повної біографії вченого тощо. Використовувалися також методи, які поширені у суміжних галузях науки: статистичний – для систематизації інформації; багатофакторного аналізу – для опрацювання однотипних наукових фактів і формування узагальнень та висновків.

У другому розділі *«Життєвий шлях Івана Павловича Осипова (1855–1918 рр.)»* відтворено біографію вченого та запропоновано періодизацію його життєопису.

У підрозділі 2.1. *«Початковий період (30.07.1855 – 21.09.1877 рр.)»* розкрито період від народження майбутнього вченого до входження його до кола наукової спільноти. І. П. Осипов народився 30 липня (11 серпня) 1855 р. у м. Харкові. Його батько був кандидатом математичних наук Харківського університету, а тому відповідна сімейна атмосфера слугувала добрим підґрунтям для майбутньої творчої діяльності сина. Після домашньої підготовки Іван Павлович поступив до 2-ї чоловічої Харківської гімназії.

Після закінчення гімназії 1871 р. для подальшого навчання І. П. Осипов обрав фізико-хімічне відділення («розряд») фізико-математичного факультету Харківського університету. На це рішення вплинув бурхливий розвиток хімічної науки, формування її окремих гілок, що набували самостійних рис, хвиля нових відкриттів, зокрема геніального закону періодичності Д. І. Менделєєва.

Учителями майбутнього науковця стали організатор фізико-математичного факультету Харківського університету, засновник сучасної фізичної хімії, видатний учений європейського рівня, на той час професор, а в майбутньому – академік М. М. Бекетов, а також професори О. П. Ельтеков, Г. І. Лагермарк, А. П. Шимков. Вони мали значний вплив на формування наукових інтересів І. П. Осипова. Під час навчання в університеті у студента виявилися здібності до теоретичних та експериментальних пошуків. Його перша робота присвячувалася дослідженню дії сірчаної кислоти на аміден. І. Осипов, завдяки високому рівню цієї праці, одним із перших студентів отримав право ознайомити із її результатами членів фізико-хімічної секції Товариства дослідних наук при Харківському університеті. Друга робота присвячена визначенню довжини секундного маятника для міста Харкова. Бажання більш ґрунтовно вивчити хімію утримало І. П. Осипова в університеті після закінчення навчання ще на один додатковий рік. Він продовжив наукові пошуки та підготував третю дослідницьку працю. Прийняття лаборанта Харківського університету І. П. Осипова до лав фізико-хімічної секції Товариства дослідних наук Харківського університету знаменувало визнання його як науковця.

У підрозділі 2.2. «*Діяльність І. П. Осипова в Харківському університеті (21.09.1877 – 31.08.1906 рр.)*» висвітлено університетський період, який став найбільш плідним у творчій біографії вченого. Саме в цей час він визначив наукові пріоритети своїх досліджень, отримав ступінь доктора хімії та професорське звання. Творчому зростанню І. П. Осипова сприяли закордонні відрядження до кращих наукових центрів Європи, під час яких науковець познайомився із видатними вченими-хіміками П. Бертло, Л. Грімо, Ж. Ле-Белом, А. Ле-Шательє, В. Лугініним, Ш. Фріделем, Ф. Штоманом та іншими.

Головними науковими працями цього періоду стали магістерська дисертація, виконана в площині органічної хімії, та докторська дисертація, що присвячена вивченню проблем термохімії. Науковий авторитет вченого отримав широке визнання. Його обрано головою фізико-хімічної секції Товариства дослідних наук при Харківському університеті, членом Російського фізико-хімічного, Паризького хімічного та Берлінського хімічного товариств.

І. П. Осипову доручалося викладання курсів та практичних занять із теоретичної, неорганічної, органічної, фізичної, аналітичної хімії на фізико-математичному та медичному факультетах університету. Вчений очолював неорганічне, органічне та аналітичне відділення університетської хімічної лабораторії. Професора запрошено до викладання хімічних дисциплін у низці недержавних навчальних закладів Харкова. І. П. Осипов долучався до багатьох загально-університетських справ, неодноразово делегувався на наукові з'їзди країни. Разом із колегою В. Ф. Тимофєєвим, він докладав зусилля до відновлення у складі фізико-математичного факультету самостійного фізико-хімічного відділення. Високою державною оцінкою заслуг ученого стало присвоєння йому звання дійсного статського радника та нагородження чотирма орденами.

У підрозділі 2.3. «*Роки роботи в Харківському технологічному інституті (1.09.1906 – 4.11.1918 рр.)*» відтворено період роботи вченого в ХТІ. Перехід І. П. Осипова у 1906 р. до цього інституту на посаду професора органічної хімії підсилив професорсько-викладацький склад навчального закладу. Очолювана ним хімічна лабораторія отримала подальший розвиток. Окрім ХТІ, науковець викладав хімію також і в інших навчальних закладах, зокрема, не пориваючи зв'язків із рідним Харківським університетом. У роки роботи в ХТІ професор проводив наукові дослідження, опублікував чотири підручники з хімічних дисциплін, підготував курс із основ наукової експертизи з підробки та підпалу для студентів-юристів, написав низку біографічних праць у галузі історії хімії, поліпшував авторські методики викладання хімії майбутнім медикам. Учений виїздив у закордонне наукове відрядження до п'яти країн Європи, взяв участь у чотирьох наукових з'їздах, до останніх днів життя очолював Товариство фізико-хімічних наук при Харківському університеті. Його діяльність отримала подальше державне визнання. Вченого нагороджено ще чотирма державними нагородами, йому присвоєно звання заслуженого професора.

У 1915 р. І. П. Осипова обрано на посаду директора (з 1917 р. – ректора) ХТІ. Керівництво інститутом збіглося у часі з важкими обставинами Першої світової війни, внаслідок яких економічний стан навчального закладу

погіршувався. Незважаючи на складнощі, І. П. Осипов докладав зусилля щодо підтримки необхідного ритму навчального процесу, вирішення проблем, які виникали у зв'язку з важким матеріальним становищем співробітників та студентів, військовим призовом тощо. Інститут долучено до реалізації програм військової спрямованості, зокрема до виготовлення обладнання та зброї, наукової, технічної та консультативної допомоги підприємствам країни, пов'язаним із виконанням військових замовлень. За безпосередньою участю І. П. Осипова створено Харківський жіночий політехнічний інститут, першим директором якого став сам учений.

Суспільно-політичні потрясіння 1917 р. значно погіршили ситуацію в ХТІ. Інститут переживав протестні виступи студентів та середнього і молодшого персоналу, більшовицькі реквізиції, розруху та німецьку військову присутність. Виснажлива боротьба за виживання інституту підірвала моральний та фізичний стан ректора, який ускладнився у зв'язку із важкою хворобою. 4 листопада 1918 р. вченого не стало.

У **третьому розділі** *«Творча спадщина професора І. П. Осипова та його громадська діяльність»* всебічно проаналізовано науково-освітній доробок вченого та його суспільні ініціативи.

У підрозділі 3.1. *«Основні напрацювання у відділах хімії та викладанні хімічних дисциплін»* розкрито напрацювання І. П. Осипова у різних відділах хімічної науки: теоретичній, неорганічній, органічній, фізичній, аналітичній хімії. Саме з читання курсу теоретичної хімії науковець почав викладацьку діяльність. Перша пробна лекція присвячувалася розгляду закону періодичності Д. І. Менделєєва. Науковцем випущено власний підручник з теоретичної хімії, здійснено переклади кращих підручників з теоретичної хімії авторства закордонних учених А. Ремсена та Д. Монселізе, редагування перекладу праці К. Гульдберга та П. Вааге, присвяченої темі молекули газоподібного стану. У площині неорганічної хімії вчений написав низку наукових робіт, рефератів та підручник, що перевидавався тричі. Значну кількість досліджень І. П. Осипова, зокрема його магістерську дисертацію *«К вопросу об изомерии кислот фумаровой и малеиновой»*, присвячено вивченню одного із актуальних питань органічної хімії – явища ізомерії. Вченим створено підручник із органічної хімії, що пережив сім видань. Істотним є внесок І. П. Осипова у розвиток фізичної хімії, зокрема термохімії. Головною працею вченого стала його докторська дисертація *«Теплота горения органических соединений в ее отношении к явлениям гомологии, изомерии и конституции»*. Помітними були розвідки науковця в напрямку теорії розчинів. І. П. Осипов залишив значний спадок і в площині аналітичної хімії.

У різні часи професор викладав курси із зазначених відділів хімії, завідував хімічними лабораторіями Харківського університету та ХТІ, а також створив фізико-хімічний кабінет у університеті. Важливою складовою науково-освітньої діяльності І. П. Осипова в університетський період стало рецензування студентських наукових робіт хімічного спрямування. Підготовці наукових кадрів найвищої кваліфікації сприяло рецензування докторських дисертацій фізико-хімічного напрямку. Вчений став автором низки власних

розробок із викладання хімічних наук майбутнім медикам, видав навчальний посібник із фармакології з рецептурою та бальнеології.

У підрозділі 3.2. *«Доробок ученого в історії хімії»* досліджено змістовну спадщину І. П. Осипова у історії хімії. Так, вчений разом із професором Д. І. Багалієм редагував ювілейні збірники «Физико-математический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. (1805–1905)» та «Ученые общества и учебно-вспомогательные учреждения Харьковского университета : (1805–1905 гг.)»; виголосив промову «Очерк развития химии в XIX веке» на щорічному акті Харківського університету 17 січня 1898 р., що згодом була опублікована. Помітним став внесок ученого в наукову біографістику, зокрема заслуговують на увагу праці, присвячені А. Лавуазьє, Д. І. Менделєєву, М. М. Бекетову, В. Ф. Лугініну, П. Д. Хрущову, М. О. Чернаю, а також чисельні некрологічні повідомлення із цінним біографічним матеріалом.

У підрозділі 3.3. *«Внесок у розвиток жіночої освіти»* висвітлено діяльність І. П. Осипова як прибічника жіночої освіти. Вченого обрано головою Ради Вищих жіночих курсів Товариства взаємодопомоги жінок-робітниць. Професор сприяв відкриттю та подальшій діяльності першого на території Наддніпрянщини жіночого вищого політехнічного навчального закладу.

У підрозділі 3.4. *«Громадська діяльність»* розкрито багатогранну громадську, просвітницьку та благодійну діяльність І. П. Осипова. Зокрема, найяскравішою сторінкою його біографії стала участь у роботі Товариства фізико-хімічних наук при Харківському університеті, яке вчений очолював протягом 27 років. Окрім суто наукової роботи, Товариство долучалося до важливих практичних справ, зокрема, прикладних досліджень якості продуктів споживчого ринку, води, забезпечення армії лікарськими препаратами тощо, підтримувало молодих науковців, вшановувало пам'ять видатних учених.

І. П. Осипов брав участь у діяльності Харківського Товариства грамотності, виконував обов'язки члена комісії народних читалень, обирався головою комітету 1-ї та 3-ї безкоштовних народних читалень-бібліотек, працював у комісії із заснування Народного будинку, входив до складу правління Харківської громадської бібліотеки (нині – Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка), читав публічні лекції із хімії. За його редагуванням написано хімічну частину напівтому із фізики та хімії «Народной энциклопедии научных и прикладных знаний». І. П. Осипов всіляко сприяв благодійній діяльності, зокрема, декілька років його обирали головою та членом комітетів товариств допомоги малозабезпеченим студентам Харківського університету та Харківського технологічного інституту. Вчений став фундатором та головою Позико-ощадної каси службовців у Харківському університеті та Першого товариства страхування життя на взаємних засадах.

У підрозділі 3.5. *«Учні та послідовники І. П. Осипова»* зібрано біографічні відомості щодо представників плеяди вихованців вченого, які залишили помітний слід у галузі хімії та продовжили справу свого наставника. Серед них учні І. П. Осипова, що після закінчення Харківського університету працювали разом із ним на посадах лаборантів та асистентів : С. С. Аксьонов,

П. Т. Дідусенко, П. М. Лашенко, С. Ф. Попов, а також видатні науковці, професори Л. М. Андреасов, М. О. Валяшко, О. Й. Гундер, Г. В. Коршун, К. В. Ролл, Г. Ю. Тимофєєв, Б. Н. Тютюнников.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні висвітлено тернистий життєвий шлях, розкрито науково-освітні досягнення та суспільну діяльність яскравої особистості, видатного вітчизняного вченого-хіміка, заслуженого професора Івана Павловича Осипова (1855 – 1918 рр.).

1. На основі проведеного історіографічного аналізу наукової літератури, яка містила матеріали стосовно життєвого шляху та науково-освітніх здобутків І. П. Осипова, з'ясовано, що більшість робіт мали загальний характер та побіжно висвітлювали діяльність професора. Для праць радянського періоду характерна певна заполітизованість та фрагментарність. Значна частина їх підготовлена у зв'язку з ювілейними датами. Найбільшу увагу до постаті І. П. Осипова проявляли дослідники із Харківського університету. Біографічні статті зі збірників та енциклопедій надавали обмежену інформацію про вченого. У пострадянський період вийшла лише одна праця, яка безпосередньо стосувалася особистості І. П. Осипова, приурочена до його 150-річчя. Виявлено, що спеціального дослідження, присвяченого всебічному аналізу науково-педагогічного доробку, організаційної, громадської та просвітницької діяльності професора І. П. Осипова, бракує. Все це дало підстави для висновку про необхідність проведення комплексного системного дослідження багатогранної науково-освітньої, та громадської діяльності професора І. П. Осипова, більш повного розкриття його біографії та виправлення низки недоречностей, що мали місце в окремих працях.

На підставі вивчення широкого масиву різноманітних за походженням матеріалів сформовано джерельну базу дослідження, структуровану здобувачем наступним чином: опубліковані матеріали; архівні документи; музейні експонати. Головною складовою опублікованих матеріалів стали безпосередньо праці І. П. Осипова. Проведення наукового аналізу їхнього змісту дало можливість з'ясувати масштабність ролі вченого у розвитку хімічної науки, пріоритети та еволюцію його наукових поглядів. Систематизація творчого доробку за напрямками сприяла встановленню науково-освітнього внеску професора у окремі відділи хімії – теоретичну, неорганічну, органічну, фізичну та аналітичну хімію; а також в історію хімії та вищої освіти. Серед інших залучених друківаних матеріалів – офіційні видання Харківського університету, Харківського технологічного інституту, праці Товариства фізико-хімічних наук при Харківському університеті (до 1893 р. – фізико-хімічної секції Товариства дослідних наук при Харківському університеті), «Журналы Русского Физико-химического общества», часописи Південно-Російського товариства технологів. До наукового обігу запроваджено значну кількість архівних документів, у тому числі маловідомих.

Отже достатньо репрезентативна, багатоманітна джерельна база, зібрана здобувачем, дозволила комплексно, найбільш повно і достовірно провести

історичну реконструкцію науково-освітньої діяльності професора І. П. Осипова. Інтегруючи зміст історіографічної та джерельної баз дисертаційного дослідження, вдалося сформулювати підґрунтя для фахового його розкриття.

2. За результатами дослідження представлено найбільш повну біографію професора І. П. Осипова та запропоновано наступну періодизацію його життєвого шляху:

а) першим визначено початковий період із 30.07.(11.08).1855 р. до 21.09.1877 р. За верхню межу взято дату народження І. П. Осипова. Це період його дитинства, навчання у 2-й чоловічій Харківській гімназії, Харківському університеті, здійснення перших наукових студій. На формування його наукового світогляду значний вплив мали провідні вчені Харківського університету, зокрема, майбутній академік М. М. Бекетов, професори О. П. Ельтеков, Г. І. Лагермарк, А. П. Шимков. Уже в студентські роки І. П. Осипов виявив себе як талановитий дослідник, дві наукових роботи якого опубліковано в «Журнале Русского Физико-химического общества». За нижню межу взято дату проведення засідання фізико-хімічної секції Товариства дослідних наук при Харківському університеті, на якому І. П. Осипов доповів свою третю наукову роботу та був прийнятий до лав секції. Таким чином, відбулося офіційне входження І. П. Осипова до кола наукової спільноти, що означало перехід до якісно нового етапу його наукової кар'єри;

б) наступним запропоновано період науково-освітньої діяльності в Харківському університеті з 21.09.1877 р. до 31.08.1906 р. Вступ лаборанта І. П. Осипова до фізико-хімічної секції Товариства дослідних наук Харківського університету 21.09.1877 р. (верхня межа), практично співпав іще із однією, надзвичайно важливою, подією його наукового зростання – зарахуванням у жовтні 1877 р. стипендіатом для приготування до професорського звання та написання магістерської роботи. Період роботи в університеті став найбільш плідним у житті І. П. Осипова. У ці роки відбулося формування його як зрілого вченого та педагога, визнаного державою та науковим середовищем. Під час закордонних стажувань І. П. Осипов познайомився з відомими європейськими науковцями П. Бертло, Л. Грімо, Ж. Ле-Белом, А. Ле-Шательє, В. Лугініним, Ш. Фріделем, Ф. Штоманом та іншими. Саме в університеті вчений розпочав викладацьку діяльність, визначив наукові пріоритети своїх досліджень, досяг значних результатів у різних відділах хімії, опублікував більшість наукових праць, включаючи магістерську та докторську дисертації, отримав ступінь доктора хімії та професорське звання. У травні 1906 р. І. П. Осипова обрано за конкурсом професором органічної хімії Харківського технологічного інституту із наступним призначенням з початку нового навчального року (з 1 вересня 1906 р.). Таким чином, 31 серпня 1906 р., останній день роботи в Харківському університеті (за основним місцем), є нижньою межею означеного періоду;

в) останнім визначено період науково-освітньої та організаційної діяльності в Харківському технологічному інституті з 1 вересня 1906 р. до 4 листопада 1918 р. Після призначення 1 вересня 1906 р. професором органічної хімії Харківського технологічного інституту (верхня межа періоду),

І. П. Осипов зосередився на викладацькій роботі, не полишаючи читання хімії в університеті та інших навчальних закладах. У ці роки ним створено чотири підручники, написано низку наукових праць, відредаговано напівтом науково-популярної енциклопедії, взято участь у чотирьох наукових з'їздах. Через рік після початку Першої світової війни вченого обрано директором Харківського технологічного інституту. У цей час економічний стан ХТІ погіршувався. Навчальний заклад долучено до виконання замовлень військового характеру. Керівництво інститутом в умовах військового стану та подальших суспільно-політичних потрясінь вимагало з боку І. П. Осипова надзусиль. Важка хвороба прискорила смерть вченого, що настала 4 листопада 1918 р.

3. Опрацьовано науково-освітній доробок І. П. Осипова, що дало можливість поглибити знання стосовно широти спектру його наукових інтересів та особистого внеску в розвиток і викладання різних відділів хімічної науки – теоретичної, неорганічної, органічної, фізичної та аналітичної хімії. Найважливішими працями вченого стали його дисертації – магістерська «Материали по вопросу об изомерии кислот фумаровой и малеиновой» та докторська «Теплота горения органических соединений в ее отношении к явлениям гомологии, изомерии и конституции». Встановлено, що ці дослідження мали важливе значення для розвитку органічної хімії та термохімії.

Узагальнено відомості щодо викладання професором хімічних дисциплін у різних навчальних закладах, на курсах тощо. Відзначено високий рівень підручників із теоретичної, неорганічної хімії, органічної хімії, фармакології авторства вченого, а також здійснених перекладів закордонних наукових посібників. Розширено уявлення про внесок професора в історію хімії та наукову біографістику; дослідження історії вищої школи, зокрема хімічної науки в Харківському університеті; рецензування вченим студентських наукових робіт та наукових дисертацій; участь у наукових з'їздах; авторські розробки у царині викладання хімічних дисциплін майбутнім медикам. Удосконалено та складено найбільш повний перелік творчої спадщини вченого, включаючи бібліографію наукових робіт. Загальна кількість напрацювань І. П. Осипова, за підрахунками здобувача, склала понад 210 найменувань. Здійснено наукометричний аналіз, результати якого представлені у вигляді авторської таблиці. Встановлено, що науково-викладацька діяльність професора сприяла високому рівню підготовки майбутніх науковців, інженерно-технічних спеціалістів та медичних працівників.

4. Показано багатогранну громадську діяльність І. П. Осипова. Розглянуто участь та роль вченого в роботі Товариства фізико-хімічних наук при Харківському університеті, яке професор очолював беззмінно, протягом 27 років, до останніх днів свого життя. Встановлено, що після обрання вченого головою Товариство отримало значний розвиток, стало центром наукової фізико-хімічної думки, ідеї якого поширювалися далеко за межі Харкова. Окрім суто наукових напрямків роботи важливими складовими діяльності Товариства стали підтримка молодих науковців, участь у вирішенні практичних питань якості споживчих товарів, проблем забезпеченості лікарськими препаратами у

роки Першої світової війни тощо. Цей напрямок, безпосередньо та нерозривно пов'язаний із науковою роботою вченого, був найбільш масштабною складовою його громадської діяльності.

Визначено роль І. П. Осипова в організації жіночої освіти, зокрема у створенні 1916 р. разом із однодумцями з Південно-Російського товариства технологів першого на теренах Наддніпрянщини Харківського жіночого політехнічного інституту, у якому вчений став директором. Висвітлено інші важливі ініціативи науковця, його активну участь у просвітницькій та благодійній діяльності тощо.

Відзначено особисті позитивні риси характеру І. П. Осипова. Так, його науковий таланти та високий суспільний статус поєднувався зі скромністю, людяністю, жертовністю, готовністю завжди прийти на допомогу. Невід'ємними рисами вченого були цілеспрямованість, працелюбність, відданість своїй справі та почуття обов'язку. У різних вимірах свого життя він завжди демонстрував відповідальну світоглядну позицію. Збереження пам'яті про Івана Павловича Осипова для майбутніх поколінь є обов'язком сучасних дослідників.

5. Встановлено імена найбільш талановитих учнів та послідовників професора. Узагальнено їхні біографічні відомості та основні науково-освітні здобутки. Доведено, що наукові праці, погляди та ідеї вченого розкрили перед його вихованцями широке поле для майбутніх досліджень у різних напрямках хімічної науки та прикладних сферах. Зокрема, до цієї плеяди увійшли визнані науковці, професори Л. М. Андреасов, М. О. Валяшко, О. Й. Гундер, Г. В. Коршун, К. В. Ролл, Г. Ю. Тимофєєв, Б. Н. Тютюнников та інші.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Камчатний В. Г. Перші кроки на шляху до науки майбутнього професора І. П. Осипова / В. Г. Камчатний // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Історія науки і техніки. 2014. – Харків : НТУ «ХПІ», 2014. – № 30 (1073). – С. 99–105.
2. Камчатний В. Г. Внесок професора І. П. Осипова в історію хімії як складова його науково-педагогічної діяльності / В. Г. Камчатний // Питання історії науки і техніки. – Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'ятників історії та культури, 2014. – №3 (31). – С. 30–38.
3. Камчатний В. Г. Науково-педагогічна та організаційна діяльність професора І. П. Осипова в Харківському технологічному інституті (1906 – 1918 рр.) / В. Г. Камчатний // Українознавчий альманах. – Київ, 2014. – Вип. 17. – С. 300–303.
4. Камчатний В. Г. Роль професора І. П. Осипова в розвитку жіночої освіти наприкінці XIX – на початку XX ст. / В. Г. Камчатний // Сторінки історії : збірник наукових праць. – Київ : НТУУ «КПІ», 2014. – Вип. 38. – С. 14–21.
5. Камчатный В. Г. Вклад профессора И. П. Осипова в преподавание химических наук будущим медикам как составная часть его научно-педагогической деятельности. / В. Г. Камчатный // European Applied Sciences. – Stuttgart : ORT Publishing, 2014. – № 9. – Р. 3–5.

6. Камчатний В. Г. Науково-педагогічні та практичні досягнення професора І. П. Осипова (1855–1918 рр.) у площині аналітичної хімії [Електронний ресурс] / В. Г. Камчатний // Історія науки і біографістика. – 2015. – № 1. – Режим доступу: <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-1/kamchatniy.pdf>
7. Камчатний В. Г. Професор, директор (ректор) Харківського технологічного інституту І. П. Осипов / В. Г. Камчатний // Україна і світ : гуманітарно-технічна еліта та соціальний прогрес: тези доповідей Міжнародної науково-теоретичної конференції студентів і аспірантів, м. Харків, 8–9 квітня 2014 р. / редкол. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ та ін. – Харків : НТУ «ХП», 2014. – С. 397–398.
8. Камчатний В. Г. Започаткування жіночої політехнічної освіти як один з напрямків діяльності професора І. П. Осипова / В. Г. Камчатний // Інформаційні технології: наука, техніка, технологія, освіта, здоров'я : Тези доповідей ХХІІ міжнародної науково-практичної конференції (15–17 жовтня 2014 р., Харків). Ч. ІІІ. / за ред. проф. ТОВАЖНЯНСЬКОГО Л. Л. – Харків : НТУ «ХП», 2014. – С. 286.
9. Камчатний В. Г. Рецензування дослідницьких робіт студентів Харківського університету як складова науково-педагогічної діяльності професора І. П. Осипова / В. Г. Камчатний // Матеріали 13-ї Всеукраїнської наукової конференції «Актуальні питання історії науки і техніки» (м. Коростень, 16 – 18 жовтня 2014 р.) – Київ : Центр пам'ятокознавства НАН України і УТОПК, 2014. – С. 124–127.
10. Камчатний В. Г. Фінансово-економічний стан Харківського технологічного інституту в період керівництва професором І. П. Осиповим (1915 – 1918 рр.) / В. Г. Камчатний // Матеріали VII Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми соціально-економічного розвитку підприємств». 29 – 30 жовтня 2014 р. – Харків : НТУ «ХП», 2014. – С. 203–204.
11. Камчатний В. Г. Просвітницька та громадська діяльність професора-хіміка І. П. Осипова / В. Г. Камчатний // Духовно-моральнісні основи та відповідальність особистості у долі людської цивілізації: збірник наукових праць : за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції 5–6 листопада 2014 р. – У 2 ч.: Ч. 2 / під ред. О. Г. Романовського, Ю. І. Панфілова. – Харків : НТУ «ХП», 2015. – С. 365–369.

АНОТАЦІЇ

Камчатний В. Г. Науково-освітній доробок професора І. П. Осипова (1855 – 1918 рр.) у галузі хімії. На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.07 – історія науки і техніки. – Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут». – Харків, 2015.

У дисертаційній роботі на основі залучення широкого кола джерел, включаючи архівні матеріали, й аналізу наукової літератури досліджено науково-освітній доробок видатного вітчизняного вченого, професора І. П. Осипова (1855 – 1918 рр.) у галузі хімії. У роботі висвітлено його життєвий шлях, умови формування наукового світогляду та подальшого розвитку як особистості. Розглянуто науково-викладацьку роботу І. П. Осипова у Харківському університеті та Харківському технологічному інституті, організаційну діяльність на посаді директора (ректора) ХТІ. Розкрито внесок ученого в розвиток різних відділів хімії – теоретичної, неорганічної, органічної, фізичної, аналітичної хімії; у викладання хімічних наук майбутнім медикам; у історію хімії. Підкреслено особливу значущість наукових праць у напрямках ізомерії (органічна хімія) та термохімії (фізична хімія). Розкрито багатогранну громадську та просвітницьку діяльність І. П. Осипова, зокрема на посаді голови Товариства фізико-хімічних наук при Харківському університеті; окреслено роль вченого в організації жіночої освіти, створенні Харківського жіночого політехнічного інституту.

Ключові слова: І. П. Осипов, біографістика, хімічна наука, науково-освітня діяльність, історія науки, Харківський університет, Харківський технологічний інститут.

Камчатный В.Г. Научно-образовательные достижения профессора И. П. Осипова (1855 –1918 гг.) в области химии. На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.07 – история науки и техники. – Национальный технический университет «Харьковский политехнический институт». – Харьков, 2015.

Диссертация посвящена комплексному исследованию жизненного пути и научно-образовательных достижений в области химии выдающегося отечественного ученого второй половины XIX – начала XX ст., профессора И. П. Осипова (1855 –1918 гг.).

Раскрыты актуальность и научная новизна, обоснованы цель, задачи, объект и предмет, хронологические и территориальные границы диссертационного исследования, показано практическое значение полученных результатов, приведены сведения об апробации и структуре диссертации, публикациях автора. На основании проведенного историографического анализа отмечено, что деятельность профессора И. П. Осипова не стала предметом специального изучения и освещалась исследователями фрагментарно.

В работе подробно освещена биография ученого, который родился 30 июля 1855 г. в Харькове, предложена периодизация его жизненного пути.

Установлено, что научное мировоззрение И. П. Осипова, закончившего в 1876 г. физико-химическое отделение Харьковского университета, формировалось под влиянием идей его учителей – будущего академика Н. Н. Бекетова, профессоров Г. И. Лагермарка, А. П. Эльтекова, А. П. Шимкова. Уже в студенческие годы И. П. Осипов проявил себя как талантливый исследователь, две научных работы которого были опубликованы в «Журнале Русского Физико-химического общества».

Подчеркнуто, что период работы в университете стал наиболее плодотворным в жизни И. П. Осипова. В эти годы состоялось формирование его как зрелого ученого и преподавателя, признанного научным сообществом. Во время зарубежных стажировок будущий профессор познакомился с известными европейскими учеными П. Бертло, Л. Гримо, Ж. Ле-Бэлом, А. Ле-Шателье, В. Лугининым, Ш. Фриделем, Ф. Штоманом и другими. Именно в университете ученый начал преподавательскую деятельность, наметил приоритеты своих исследований, достиг значительных результатов в различных отделах химии, опубликовал большинство трудов, включая магистерскую и докторскую диссертации, получил степень доктора химии и звание профессора.

В диссертации подробно освещен период работы И. П. Осипова в Харьковском технологическом институте, куда ученый перешел в 1906 г. на должность профессора органической химии с одновременным заведыванием химической лаборатории. Здесь он сосредоточился на преподавательской деятельности, не оставляя чтения лекций в университете и некоторых негосударственных учебных заведениях. В эти годы ученым выпущены четыре учебника, написан ряд научных и научно-популярных трудов, принято участие в четырех научных съездах. В 1915 г., в разгар Первой мировой войны, И. П. Осипов избран директором (с 1917 г. – ректор) ХТИ. В эти годы экономическое состояние вуза ухудшалось. Учебное заведение было вовлечено в решение оборонных научно-технических задач и выполнение заказов военного характера. Руководство институтом в условиях военного времени, последующих общественно-политических потрясений, немецкого военного присутствия требовало сверхусилий. Тяжелая болезнь ускорила преждевременную смерть ученого, скончавшегося 4 ноября 1918 г.

Освещены результаты изучения богатого научно-образовательного наследия ученого, которое отличалось разносторонностью и глубиной. И. П. Осипов был автором разработок в различных направлениях химической науки – в теоретической, неорганической, органической, физической, аналитической химии. Главными его трудами стали диссертации – магистерская «Материалы по вопросу об изомерии кислот фумаровой и малеиновой» и докторская «Теплота горения органических соединений в ее отношении к явлениям гомологии, изомерии и конституции». Эти исследования имели большое значение для развития научных знаний относительно явлений изомерии (отдел органической химии) и термохимии (отдел физической химии). Отмечено, что общее количество трудов ученого, включая научные статьи, редактированные монографии, рефераты, доклады, сообщения, учебники, переводы и др. составляет более 210 наименований.

В диссертации освещены авторские разработки И. П. Осипова в области преподавания химических дисциплин будущим медикам. Этой проблематике он посвятил много лет на медицинском факультете университета, в Харьковском женском медицинском институте, на Высших женских медицинских курсах. Кроме того, значительную часть наследия профессора составили его труды в области истории химии, научной биографистики, истории высшей школы Харькова. Среди учеников И. П. Осипова было немало талантливых ученых и преподавателей, в частности профессора Н. А. Валяшко, Г. В. Коршун, А. И. Гундер, К. В. Ролл, Г. Е. Тимофеев, Б. Н. Тютюнников.

В работе найдена оценка многогранная общественная и просветительская деятельность И. П. Осипова. 27 лет подряд он возглавлял Общество физико-химических наук при Харьковском университете. Ученый был поборником женского образования, активным участником создания и первым директором Харьковского женского политехнического института. Поддерживал деятельность Харьковского общества грамотности, комитетов народных библиотек, обществ взаимопомощи и страхования жизни, читал публичные лекции по химической тематике.

Ключевые слова: И. П. Осипов, биографистика, химическая наука, научно-образовательные достижения, история науки, Харьковский университет, Харьковский технологический институт.

Kamchatnyi V. G. Scientific and educational achievements of Professor I. P. Osipov (1855 - 1918) in chemistry. Manuscript copyright.

The dissertation for the degree of candidate of historical sciences, specialty 07.00.07 – the history of science and technology. – National Technical University «Kharkiv Polytechnic Institute». – Kharkiv, 2015.

On the basis of the involvement of a wide range of sources, including archival materials, and analysis of scientific literature scientific and educational achievements of famous scientist Professor I. P. Osipov (1855 – 1918 years) in the field of chemistry are researched in the dissertation. The dissertation highlights his life, conditions of formation of a scientific outlook and further development as a person. The Osipov's scientific-teaching work in Kharkiv University and Kharkiv Institute of Technology and organizational activity as Director (Rector) of KTI is reviewed. The contribution to the development of various academic sections of chemistry - theoretical, inorganic, organic, physical, analytical chemistry; teaching of chemistry for future doctors; contribution to the history of chemistry were analyzed. The special importance of scientific papers in areas of isomerism (organic chemistry) and thermochemistry (physical chemistry) is emphasized. The multifaceted social and educational activities of I. P. Osipov, including his position of chairman of the Society of Physical and Chemical Sciences at Kharkiv University are revealed; the role of the scientist in the organization of women's education and establishing women's Kharkiv Polytechnic Institute is outlined.

Key words: I. P. Osipov, Biography Studies, chemical science, research and education achievements, history of sciences, Kharkiv University, Kharkov Institute of Technology.

Підписано до друку 8 травня 2015 р. Формат 60х90/16.
Папір офсетний. Друк різнографічний. Умовн. друк. арк. 0,9
Гарнітура Times New Roman. Наклад 100 прим.

Надруковано у Національному університеті «Львівська політехніка»
79013, м. Львів, вул. Ст. Бандери, 12
